

13. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С. С. Яценко. — 4-те вид., перероб. та допов. — К.: А.С.К., 2005.
14. Постанова Пленуму ВСУ № 12 від 25.12.1992 р. «Про судову практику в справах про корисливих злочини проти приватної власності».
15. Постанова Пленуму ВСУ № 2 від 7.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи».
16. Хавронюк М. І. До питання про словник кримінально-правових термінів у Кримінальному кодексі України // Часопис Київського університету права. — 2002. — № 3.

УДК 343.222

Ю. Ю. Коломієць

СТАНОВЛЕННЯ ВЧЕННЯ ПРО ПОЗИТИВНУ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

У КК України часто зустрічається поняття «кримінальна відповідальність» (наприклад, у ст. 2, розділах II та IX), проте зміст цього поняття в Кодексі не розкривається, що породило безліч точок зору стосовно природи кримінальної відповідальності.

Досить розповсюдженою є точка зору про те, що кримінальна відповідальність, виступаючи різновидом соціальної відповідальності, являє собою діалектичне сполучення двох аспектів — негативного (ретроспективного) і позитивного (перспективного). Цієї позиції дотримують: З. А. Астеміров [1, 61–62], Л. В. Багрій-Шахматов [2, 43], В. Г. Смирнов [3, 78], М. С. Строгович [4, 72–77] та ін.

У філософській літературі соціальна відповідальність дійсно розглядається у двох аспектах — позитивному і негативному. Проте відкритими залишаються питання щодо того, наскільки доцільно розширювати поняття кримінальної відповідальності, що дотепер переважно сприймається як щось негативне; і чому, незважаючи на це, про позитивну відповідальність у 1960-ті роки вперше заговорили саме в кримінально-правовій науці. Так, вже в 1963 році В. Г. Смирнов писав, що «відповідальність (у широкому розумінні цього поняття) — це, насамперед усвідомлення свого обов'язку перед суспільством і державою, усвідомлення характеру і виду зв'язків, у яких живе і діє людина» [5, 80].

Р. Косолапова і В. Маркова свого часу дійшли висновку, що «тисячолітня традиція всієї старої філософії і суспільної думки в цілому пов'язувати відповідальність з відплатою, з покаранням за неслухняність «долі», «бога» чи за непокору загальноприйнятим основам — саме ця традиція і є своєрідною гносеологічною причиною того, що розуміння відповідальності в якості ретроспективної переважає дотепер» [6, 64–68].

Однак із цим неможна погодитися, тому що про значення свідомого виконання особистістю свого обов'язку, про необхідність існування відповідальної поведінки вже в 1873 році писав Ф. М. Достоевський, звертаючи увагу на те, що, роблячи людину відповідальною, християнство тим самим визнає і волю її, роблячи ж людину залежною від кожної помилки в устрої суспільному, вчення

про середовище доводить людину до цілковитої безособовості, до повного звільнення її від усякого морального особистого обов'язку, від будь-якої самодіяльності; доводить до наймерзенішого рабства, яке тільки можна уявити [7, 40].

Крім того, слово «відповідальність» споконвічно в російській мові мало кілька значень. Так, у Словнику російської мови С. І. Ожегова при тлумаченні слова «відповідальність» вказується на два його значення. У першому випадку нас відсилають до слова «відповідальний», у другому — мова йде про те, що «відповідальність — це необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, учинки, бути відповідальним за них» [8, 401]. Здається, що укладачі словнику припустилися тут логічної помилки. Незрозуміло, для чого необхідно було виділяти два значення слова «відповідальність», якщо при формулюванні другого значення знову вказується на те, що відповідальність означає бути відповідальним за свої дії, вчинки. Окрім того й саме слово «відповідальний» у словнику російської мови має три значення: «1. Наділений правами й обов'язками у здійсненні якої-небудь діяльності, в керівництві справами. 2. Про людину: з високо розвинутим почуттям обов'язку, яка ревно ставиться до своїх обов'язків. 3. Істотно важливий, дуже серйозний» [8, 401].

Таким чином, морально-суб'єктивна насиченість настільки була притаманна і дотепер характерна поняттю «відповідальність», що навіть лінгвісти не завжди чітко проводять межі між різними значеннями цього слова.

Поняття відповідальності давалося у всіх філософських словниках. Відповідальність вважалася категорією не тільки права, але й етики, тому тлумачення цього слова малося так само в словниках з етики.

Проте зараз спостерігається досить несподівана тенденція, слово «відповідальність» стало зникати з філософських словників. Так, у Філософському енциклопедичному словнику 2000 року — у виданні, що базується як на матеріалах багатьох статей з філософських словників Німеччини, США й Англії, так і на нових статтях, написаних спеціально для даного словника поняття відповідальності вже не дається. Це ще більш уявляється дивним з тієї причини, що укладачі словника у своєму підході до добору статей за основу взяли той поділ філософії як науки, який дотримують вчені філософи в усьому світі [9, 3].

Не надається поняття відповідальності й у Сучасному філософському словнику 1998 року, що видавався в Лондоні, Франкфурті-на-Майні, Парижі, Люксембурзі, Москві, Мінську [10].

Цілком ймовірно, що слово «відповідальність» не увійшло у Філософський енциклопедичний словник 2000 року і до Сучасного філософського словника 1998 року у зв'язку з тим, що: по-перше, морально-суб'єктивна насиченість цього слова була характерна тільки для нашого світогляду, а в закордонних державах існувало тільки ретроспективне «негативне» розуміння відповідальності; по-друге, під впливом тих або інших історичних умов розуміння відповідальності змінилося на стільки, що етична сторона цього поняття перестала бути в центрі уваги, а поняття відповідальності стало розглядатися переважно як категорія права.

Загальновідомо, що в історії філософії ідея відповідальності розвивається у зв'язку з темами свободи (свободи волі, ухвалення рішення, свободи дії), зобов'язання і провини. «У класичній філософії, — як справедливо помітив Р. Г. Апресян, — ідея відповідальності розглядалася тільки в цьому контексті і далеко не завжди була термінологічно оформлена» [11, 172]. Згодом суперечки між філософами закордонних держав також велися лише з приводу того, наскільки вільна людина у виборі своєї поведінки і коли вона може відповідати за вчинене діяння. У цьому зв'язку усім відомі суперечки, що існують між детерміністами й індетерміністами, представниками екзистенціалізму і деонтологічного інтуїтивізму.

Перевагою комуністичної моралі вважалося те, що відповідальність особи включає питання не тільки вчинених діянь, але й усвідомлення індивідом інтересів суспільства в цілому [12, 300]. Таки чином, свідоме здійснення особою свого обов'язку перед суспільством було однією з характерних рис відповідальності.

Тлумачення природи і походження обов'язку, з'ясування питання про те, хто визначає зміст обов'язку і які його межі, також було предметом обговорення вчених закордонних держав. Однак у закордонній етиці на відміну від вітчизняної існував плюралізм думок. Необхідність усвідомлення особою свого обов'язку там не ідеологізувалася. Наприклад, представники деонтологічного навчання навіть приписували людям сліпе, несвідоме виконання обов'язку [13, 98].

Інакше виглядали справи в Радянському Союзі. В. І. Ленін особливо підкреслював, щоб побудувати комунізм, суспільство, в якому дисципліна повинна підтримуватися без державного насильства, силою масової свідомості і звички, можна лише шляхом довгого виховання, через пропаганду і переконання [14, 163]. Саме з цією метою поняття відповідальності як філософсько-соціологічне давалося в усіх філософських словниках.

З іншого боку справедливим є зауваження тих авторів, які звертають увагу на те, що про позитивну кримінальну відповідальність вперше заговорили в 1960-ті роки, хоча про відповідальність у позитивному аспекті йшла мова значно раніше.

Здається, що пов'язано це у першу чергу із змінами, що відбувалися в політиці держави. Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік було проголошено в 1922 році. У 1924 році після смерті В. І. Леніна до влади прийшов І. В. Сталін, який відрізнявся своєю жорстокістю і широко застосовував практику масових репресій. В. І. Ленін і сам надавав величезного значення примусу як формі підтримки суспільного порядку. У своїх роботах він вказував на те, що ніяке переконання не буде діючим, якщо не буде «ділової, нещадної, істинно революційної війни з конкретними носіями зла» [15, 91]. Але на відміну від І. В. Сталіна В. І. Ленін примус вважав не єдиною формою підтримки суспільного порядку, розглядав його в діалектичній єдності з переконанням і, залежно від конкретних соціальних умов, віддавав перевагу другому [14, 199].

У 1956 році на XX з'їзді КПРС Н. Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особистості і його наслідки», яка поклала початок процесу десталіні-

зації. Таким чином, період 1956—1964 років характеризувався деякою демократизацією суспільно-політичного життя. Певні зміни відбулися й у кримінальній політиці держави. Усвідомивши негативні наслідки надмірного застосування примусових заходів, вчені почали шукати інші методи попереджувального впливу. А оскільки В. І. Ленін у своїх роботах неодноразово порушував питання про значення ідеальної свідомості і дисциплінованості, яких можна досягти через пропаганду і переконання, у кримінальному праві заговорили про попереджувальне значення позитивної кримінальної відповідальності.

До того ж це відповідало виступам політичних діячів, які усе частіше з політичних трибун говорили про доцільність відповідальної поведінки громадян. Так, у Матеріалах XXV з'їзду КПРС відзначалося, що «саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдино надійну базу для найбільш повного втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи» [16, 256]. При закритті XXVI з'їзду КПРС Л.І. Брежнєв у своїй промові також підкреслив, що для вирішення завдань, що стоять перед нашим суспільством і державою, потрібне в першу чергу «високе почуття відповідальності і тверда, дійсно комуністична свідомо дисципліна» [17, 218].

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що поява поняття позитивної кримінальної відповідальності в кримінальному праві є результатом його ідеологізації. Тому в сучасних умовах в існуванні позитивної кримінальної відповідальності немає сенсу.

Література

1. Астемиров З. А. Понятие юридической ответственности // Советское государство и право. — 1976. — № 6. — С. 54–58.
2. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. — О.: АОБАХВА, 1996. — 192 с.
3. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права. — Лепинград: Изд-во Лепинград. ун-та, 1965. — 188 с.
4. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 72–78.
5. Смирнов В. Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание // Правоведение. — 1963. — № 4. — С. 80.
6. Мальцев В. В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность // Известия вузов. Правоведение. — 2000. — № 6. — С. 152–168.
7. Человколюбием исправлять // Преступление и наказание. — 1999. — № 11. — С. 38–40.
8. Ожegov С. И. Словарь русского языка: Около 57 000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: Рус. яз., 1987. — 797 с.
9. Философский энциклопедический словарь. — М.: ИПФРА М., 2000. — 576 с.
10. Современный философский словарь / Под общ. ред. Б. Е. Кемерово. — Лондон; Франкфурт-па-Майне; Париж; Люксембург; М.; Минск: ПАНПРИНТ, 1998. — 1064 с.
11. Новая философская энциклопедия. — М.: Мысль, 2001. — Т. 4. — 692 с.
12. Философский словарь / Под ред. М. М. Розенталя. — М.: Полит. лит., 1975. — 496 с.
13. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — М.: Госполитиздат, 1962. — Т. 37. — 584 с.
14. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — М.: Госполитиздат, 1963. — Т. 37. — 747 с.
15. Материалы XXV съезда КПСС. — М.: Политиздат, 1976. — 256 с.
16. Материалы XXVI съезда КПСС. — М.: Политиздат, 1982. — 223 с.